

С. Коч
(Одеса)

ЕВОЛЮЦІЯ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ЗМІСТУ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

У суспільній діяльності люди керуються низкою норм і принципів, що направляють і регулюють функціонування соціуму. Ці «сили», які виконують «програму розвитку», є в кожному суспільстві. Цінності створюються суспільством, вони і визначають його розвиток, пріоритети. К. Гірц характеризував людину «яка обплутана мережею змістів, що сама виткала. Цими мережами і є культура» [2, 173].

Культура має на меті вираження певних аспектів фізичної і соціальної реальності і тих відносин, якими пов'язані ці два типи між собою, а також створення символічних систем [10, 27]. Ці системи усередині кожного суспільства характеризуються різним ритмом еволюції, і саме ця нерівномірність зміни символічних систем і визначає динаміку суспільної структури [5]. Таким чином, культура — це спосіб існування людини у світі, світ людини.

Кожна культура має стрижень, «центральну зону», де локалізується її символічний зміст. Такий центр упорядковує символи, цінності, вірування, він є згорнутою в єдину систему структурою активності, особистих ролей, суспільних інститутів, він визначає природу сакрального. І в цьому розумінні кожне суспільство має «офіційну релігію», «національну культуру» та ін.

Будь-яке суспільство складається з підсистем: економічної, статусної, політичної, спорідненості та ін. Кожна з них пов'язана з «центральною зоною» за допомогою цінностей, авторитетів (еліти), контактів. Суспільство як система є передумовою для формування соціокультурних стандартів. Система цінностей, яка відбивається в стандартах і зумовлює наявність еліт, є центральною ціннісною системою суспільства.

Отже, центральна система цінностей містить первинні (її утворюють) та вторинні (похідні) цінності, визначає субординацію еліт, ролей, соціальних інститутів, типів активності. Центральна система є джерелом символів, засобом їх упорядкування. «Упорядкувальна» та «змістоутворювальна» функції «центральної зони» виникають завдяки:

- а) встановленню соціальних і культурних норм (ідея «ідеального суспільства») та їх інституалізації на макросоціальному рівні. Концепція суспільства обумовлює становлення соціокультурної ідентичності;
- б) специфікації кордонів суспільства і кордонів власного типу культурного порядку. Такі кордони можуть бути психологічними (поведінковими);
- в) визначенню моделі шляхів легітимації влади. Вона включає оформлення «мети суспільства» (національну ідею), а також з'ясування внутрішньосуспільних і зовнішніх взаємодій у геополітичному оточенні.

Важливою властивістю центральної ціннісної системи є те, що вона зберігається в періоди трансформації і здатна відновлювати власні підсистеми та їх еліти в межах кордонів. Такі кордони спрямовують соціальне і політичне життя й зумовлюють складну організацію поведінки та соціальних відносин, передбачають усвідомлення кордонів можливої варіативності в процесі спілкування з іншими групами.

Існування й функціонування соціокультурних кордонів зумовлені фактом визнання їх усередині групи і зовні. Внутрішньогрупові стосунки основані на «культурному знанні» (здатність вести себе відповідно до заданої ролі), що маркують людину як члена групи.

Особистість усвідомлює власний суб'єктивний світ, відмінність внутрішнього світу від зовнішнього, а також відмінність внутрішнього світу інших людей за допомогою психологічного феномену — самосвідомості. У процесі формування остання проходить кілька рівнів. Спочатку формується уявлення про спільність, до якої людина належить, потім — соціокультурна ідентифікація, у тому числі самоідентифікація. Перший рівень — ідентифікації — зіставлення себе з моделлю; другий — усвідомлення себе як особистості з визначеним набором психологічних рис.

У традиційній свідомості світ усвідомлюється строго підпорядкованим, ієрархічним. Усе має власне місце, є взаємозалежним і гармонізованим. Традиційна свідомість має певну структуру — зв'язки різних складників свідомості жорстко фіксовані. У цих межах людина визначає власне місце в світі і встановлює зв'язки між «я» — «ми» — «вони» — «інші».

Усвідомлення себе як члена групи впливає на спосіб життя людини, визначає її погляди, логіку міжособистісних відносин, ставлення до соціально-політичних інститутів держави. У процесі формування та розвитку соціально-культурної самосвідомості змінюється, удосконалюється мотиваційна система. Матеріальний і ментальний склад культури є регуляторами дії, вони вказують мету, стимулюють дію, виконують роль інструменту, а також вибудовують «зони табу» та певні кордони [4, 464].

Усталеність внутрішнього образу людини («Я» сьогодні є тим самим, що було вчора і буде завтра) забезпечується завдяки феномену ідентичності, яка має багатовекторну спрямованість. Зміст отожднення себе з групою — в забезпеченні соціального захисту і підтримці позитивного «образу себе», який представлений трьома складниками: «образом для інших», «образом для себе», «образом у собі». Перший усвідомлюється групою як набір бажаних характеристик. Тут присутня власна міфологія, символіка, що має комунікативне значення для групи. «Образ для інших» є набором рис, приписаних для себе — «перекладений» на мову інших соціально-культурних систем. Тут власна культура пропагується з метою налагодження комунікації із зовнішнім світом. «Образ у собі» є неусвідомлюваним, але саме він визначає узгодженість і ритмічність дій членів групи.

Практично весь шар традиції, який є видимим, — рухливий. «Образи» постійно контактують і коригують один одного. Вони змінюються залежно від змін умов існування. Це зумовлює зміни символіки, міфології, пріоритетних маркерів у процесі ідентифікації (територія, мова, релігія та ін.).

Складовою частиною процесу трансляції соціокультурних відносин у просторі та часі є ідентифікація, вона набуває ролі соціально-культурного регулятора, який дає змогу відтворювати

усталену «картину світу», регулює поведінку (реакції, вибір мети та способів її досягнення, між-особистісні відносини), забезпечує адаптацію особи в середовищі (соціокультурному, політичному, економічному та ін.). Ідентифікація є інструментом підтримання суб'єктивної реальності, може використовуватися як соціальна інженерія елітних груп, що впливають на формування об'єктивної реальності.

Будь-який «групоцентризм» вимагає створення механізмів психологічного самозахисту: формуються спільні цінності, мета, культура та ідеологія. Взаємна ідентифікація членів групи спрощується, якщо в них є видимі подібності: антропологічні ознаки, мова, поведінка. Чіткість таких маркерів посилюють згуртованість групи, її здатність діяти за спільною програмою і конкурувати в різних сферах життя. Цей факт пояснює, чому соціально-політичні утворення прагнуть посилення етнокультурного компонента в політичній ідентичності власних членів. Віра в спільну культурно-генетичну основу скорочує психологічну дистанцію, зумовлює емпатію.

Сталість культурної ідентифікації, її психологічні, адаптивні й захисні функції сприяють перетворенню культурної групи в референтну. Стійкість етнокультурних компонентів в ідентифікації людини зумовлена тим фактом, що вони не потребують підтвердження в соціальних діях.

Самоідентифікація зі сталою групою є формою задоволення потреби людини у власній спроможності, що підтверджують процеси «етнічного відродження» у перехідні періоди розвитку суспільств. Вона формується на основі об'єктивних факторів культури і є джерелом передачі соціально-позитивної інформації (традиції) в групі. Прагнення бути членом сталої групи відбиває бажання зайняти певну соціокультурну нішу, що виконує функції соціальної ідентичності (захисну, статусну тощо). Остання визначає внутрішньогрупову згуртованість, засновану на формах прихильності, які не потребують раціонального пояснення. У цьому плані групова солідарність, яка ґрунтується на прагненні досягти певної мети, є ситуативною єдністю.

Звідси культурна ідентичність розглядається як прийняття усталених уявлень, стереотипів, готовність до думок певного напрямку і визнання системи стосунків і дій у різних контактних ситуаціях і середовищах; готовність до групових дій для реалізації спільних інтересів. Людина усвідомлює себе як представника приписаної (сім'ї, етносу, держави) чи обраної (фахової, соціальної, політичної) спільності. У соціальному плані механізми самокатегоризації (з боку людини) та ідентифікування (з боку групи) є системою соціальних наказів, вимог, очікувань.

У такому полікультурному суспільстві, зберігаються ієрархічні ідентифікаційні системи, що діють у різних просторових координатах, зумовлюючи слабкість інтеграції та збереження дієздатності локальних ідентифікаційних систем. Так, культурні розходження мають тенденцію до зниження у сферах трудової діяльності, тоді як у сфері дозвілля, сімейно-рольових і побутових формах поведінки відмінність може зростати.

Формування етнічної ідентичності та солідарності має в сучасному суспільстві опосередкований характер. Етнічна самоідентифікація є актом вибору з доступного набору ідентичностей або маркерів, що її позначають [9, 23]. Етнічна ідентичність мобілізує найприйнятніші для існуючої соціополітичної ситуації культурні відмінності, цим визначається рухливість, пластичність культурних меж, піддатливість владному маніпулюванню.

Проблема ідентифікації є життєво-практичною, тому на особистісному рівні цей процес протікає в єдності з процесами спілкування, гри, побутової поведінки, здобуття освіти. Важливе значення мають прийняті поведінкові норми. Ідентичність закріплюється груповими експектаціями за умови, якщо особистість сприймає і визнає групові норми і цінності [4, 506–508].

Соціальне значення етнокультурної ідентичності виявляється в конкуренції, антидискримінаційному виявленні шляхів розвитку або в «наданні пільг» соціальній мобільності, у місцевому домінуванні, солідарності задля соціального контролю чи використання ресурсів.

Залежно від дієвості етнокультурного фактора виділяють різні типи самосвідомості, в яких по-різному співвідносяться культурні та соціальні компоненти етносу. Почуття етнокультурної належності ґрунтуються на біологічних та природних чинниках, усвідомлення яких триває під впливом об'єктивних умов життя людини й після виникнення існують незалежно від свідомості та волі людини. Культурні індикатори мають соціальне визначення і залежать від суспільних процесів, тому етнокультурна свідомість і поведінка «відчувають» вплив соціальних сил. У період націотворення або під час трансформаційних змін, які зумовлюють ідентифікаційну кризу, етнічна група постає як соціальний об'єкт. Виникає протистояння культурно-ціннісного характеру між новою і старою

суспільно-політичними системами. Це пов'язано з процесами легітимації режимів, інституціональної системи, влади. Змінюються елементи структури бажаної політичної реальності (прототип).

Основа прототипу політичної реальності створюється в результаті нашарування на вже наявні у свідомості архетипічні настанови, стереотипи, образи, виховується протягом часу й активізується завдяки дії політичної реклами та пропаганди [12, 164].

Суспільні, етнічні чи регіональні групи виділяються в соціально-політичному просторі завдяки існуванню групових настанов. Останні зумовлюють їх готовність і здатність сприймати інформацію так, а не інакше, зв'язувати її з уявленнями, поглядами, ідеалами, що сформувалися протягом історії, зрештою — зіставляти її з потребами та інтересами індивіда.

Первинна прототипна настанова об'єкта виникає під час соціалізації під дією двох факторів: етнокультурної ідентифікації та дії соціополітичних інститутів (державної освіти, ЗМІ, політичної реклами). Ця настанова може зафіксуватися й лишатися незмінною протягом життя, якщо умови життя групи і її статус є сталими. Зміна інформаційного поля або підвищення рівня соціального очікування можуть зумовлювати зміну мотивації дії.

Саме первинні настанови в структурі самоусвідомлення впливають на формування образ-знання об'єкта (соціально-політичної структури), визначають тенденцію розвитку: вектора та обсягу. Поняття вектора дозволяє простежити гнучкість створеного образу в межах, що забезпечують його стійкість, тобто при виході за певні межі образ трансформується у новий [7, 141]. Такі первинні (архетипні) настанови свідомості впливають на інтерпретацію інформації. Синтезовані інформаційні потоки у вигляді політичної символізації соціально-культурних об'єктів створюються з інформаційних кіл різних суспільноутворювальних сегментів (культури, політики, економіки тощо). Нова інтерпретація первинного образу, або створення нового, можлива тільки тоді, коли вплив відбувається і на рівні архетипних уявлень, і на рівні уявлень про майбутнє.

Первісні настанови формують мотиваційний потенціал, дають можливість передбачити майбутнє (власне та своєї групи); оцінюючи об'єкт і формуючи судження про нього, людина створює стандарти розуміння світу. Отже, прототип діє поряд з образом-знанням, утворюючи єдину установчо-перцептивну призму, крізь яку суб'єкт бачить і моделює реальність.

Політична реальність постійно стикається з дією образів-алгоритмів, які програмують перебіг подій у суспільстві. Цінність алгоритмів у тому, що вони приводять до вирішення завдань найпростішим шляхом, поділяючи їх на прості операції, що здійснюються механічно. Образ-алгоритм набуває адаптивно-ідентифікувального характеру, що дозволяє встановлювати ключові властивості і якості об'єкта. Образ, який формується завдяки цій адаптивно-ідентифікувальній здатності людини, є не лише суб'єктивним, він провокує наслідки, що співвідносні із соціальною спроможністю (індивіда чи групи).

До сил, що можуть впливати на соціокультурний зміст політичної ідентичності відносять: процес державотворення, адміністративно-територіальні зміни, мобілізацію (військову або для реалізації месіанської ідеї), організовану релігію — релігійну реформу, народні рухи, що мають метою культурне або політичне відродження [1].

Національна ідентичність під впливом соціальних процесів стає частиною системи ідентичностей особистості. Її виразність і зміст залежать від типу мобілізаційного процесу, який може бути успішним тільки за наявності значущих елементів загальної історії і культури.

Найрезультативніша політична мобілізація відбувається щодо груп, які мають стійку етнічну ідентичність і компактне поселення на певній території. Е. Сміт зазначав, що для того, щоб мобілізувати «маси» та «нації» на певні дії, потрібно прищепити їм усвідомлення особливої духовності, надавши їм унікальної ідентичності та долі [8, 147]. Отже, мобілізація відбувається завдяки впливу на етнічну «міфологему», яка ґрунтується на атрибутах, за якими можна визначити етнічну спільноту. Це:

- 1) етнонім;
- 2) міф про спільних предків;
- 3) спільна історична пам'ять;
- 4) один або більше визначальних елементів спільної культури;
- 5) зв'язок з «рідним» краєм; 6) почуття солідарності у значній частини населення.

Над усією цією культурною спадщиною стоять «охоронці традицій» — культурна еліта, — що реєструє, зберігає і транслює запас етнічних міфів, спогадів, символів, вартостей, які вимагають ушанування з боку населення через храм і церкву, монастир і школу в межах поля культури-ідентичності.

Одним із найдієвіших засобів етнічного відродження є створення або відродження міфів про обраність чи про «месіанське» призначення народу. Практично кожен народ прагне мати (зберегти або створити) такий міф. Актуалізація уявлення про культурну спільність і колективну долю народу скріплює його єдність. Але використання етноісторії з метою націотворення має вибіркового характер: важливо не лише пам'ятати «потрібні події», а й забути «зайві», небажані факти. Таким чином, свідоме використання етнічної культури та історії є соціально-політичним актом.

Головний процес в активізації культурного складника соціуму полягає в мобілізації пасивної групи за допомогою привертання уваги до її культурної спадщини та відродження міфу про «золоту добу». Така культурна «реставрація» проводиться національною та етнічною інтелігенцією або елітами, які прагнуть мобілізувати членів групи для пошуку кращого соціального статусу і політичної влади.

До причин, що викликають «вибух» інтересу до історії, дослідники відносять ускладнення й крах старих систем соціальної ідентифікації. Самовизначення за посередництва діяльності повинне приводити до зникнення або ослаблення визначення себе як члена етнокультурної групи. Але глобальна ідентифікаційна система сучасного суспільства в останнє століття демонструє тяжіння до «спрощення» ідентифікаційних основ. В умовах частих соціальних змін людина не встигає адаптуватися до нового стану. Це одне з пояснень, чому етнічність розглядається як різновид соціальної ідентифікації [11, 35]. Крім того, великі соціальні структури стають більш бюрократичними, замкненими, менш рухливими та ламкими, цим пояснюється прагнення людей належати до менших груп (регіональної чи етнокультурної), яким меншою мірою притаманні зміни. Такі групи дедалі частіше стають зручним засобом захисту групових прав.

Узагалі особливість етнокультурних об'єднань виявляється в тому, що вони можуть поєднувати соціально-політичні інтереси з глибокими психологічними, генетичними прагненнями. Процес істотного посилення значення етнокультурного чинника в структурі самоідентифікації збігається за часом із стрижневими змінами в економічному, політичному та соціальному житті. За цих умов етнічність опиняється в колі практичної політики.

У періоди соціально-культурних криз, підйому національних рухів актуалізація історичного досвіду і знань, загострення соціально-історичної пам'яті народу надають обґрунтування національним вимогам. Отже, звернення до етносоціальної пам'яті зумовлене специфічними національними інтересами. Національна пам'ять завжди вибіркова, тому що тут присутній суб'єктивний фактор, тобто факти і події відтворюються через призму соціальних, економічних і політичних інтересів соціальних груп.

Національно-політична ідентичність звичайно містить ціннісні орієнтири стосовно існування спільноти в майбутньому, природи існуючих соціальних інститутів, форми людських стосунків і визначення ідеальної особистості. Ці елементи спираються на історичний досвід групи (але не на історичний еталон, як в етнокультурній ідентичності) і відбиваються в документах, інститутах. Сприйняті індивідом, вони визначають його світогляд і соціальне оцінювання. Процес формування політичної ідентичності містить у собі набуття знань, розвиток емоцій і вироблення поведінкових навичок. Для того щоб політичний складник став інтегрованою частиною системи ідентичностей, особистість повинна не тільки придбати деякі базові знання про історичний і культурний контекст формування цінностей, але і відчувати, що вони емоційно й соціально значущі для неї.

Ідентичність національної спільності є колективним продуктом, вона зберігається завдяки функціонуванню етносоціальної пам'яті, яка утримує етнокультурну інформацію (безперервну, яка ґрунтується на «існуючому»), та соціально-політичну (яка спрямована на «потрібне»). Соціальна пам'ять — складне і багатокомпонентне явище. Вона включає історичну, культурну, політичну пам'ять народу і виступає обов'язковою умовою існування суспільства, базується на нагромадженні, збереженні і трансляції соціальнозначущої інформації. Акумуляована етносоціальною пам'яттю інформація за допомогою інститутів виховання і соціального спадкування, спрямованого навчання транслюється від одного покоління до іншого, і саме це забезпечує спадкоємність ідентичності національної спільності.

Висування етнічного компонента в центр етносоціальної пам'яті свідчить не про верховенство етнічної пам'яті над соціальною, а про те, що етнічний компонент національної пам'яті набагато сталіший, ніж ті компоненти, що спрямовані на обґрунтування спільного майбутнього. Отже, в структурі політичної ідентичності співіснують чинники колективної компліментарності та солідарності.

1. *Артановский С.* Этноцентризм и «возврат к этничности»: концепции и действительность // Этнограф. обозрение — 1992. — № 3. — С. 15–23.
2. *Гириц К.* «Насыщенное описание»: в поисках интерпретативной теории культуры // Антология исследований культуры. — С.Пб, 1997. — Т. 1
3. *Лебедева Н.* Социальная психология этнических миграций. — М., 1993.
4. *Лурье С.* Психологическая антропология: история, современное состояние, перспективы. — М., 2003.
5. *Маркарян Э.* Узловые проблемы теории культурной традиции. — М., 2003.
6. *Молдобаев К.* Этносоциальная память как форма сохранения и передачи национальной идентичности // путь Востока. Культурная, этническая и религиозная идентичность: Материалы VII Молодеж. науч. Конф. по пробл. философии, религии, культуры Востока. — Вып. 33. — С.Пб., 2004. — С. 18–22.
7. Политическая реклама / Е. В. Егорова-Гантман, К. В. Плешаков, В. Б. Байбакова; науч. ред. А. А. Бирюков. — М., 1999.
8. *Сміт Е.* Національна ідентичність. — К., 1994.
9. *Тишков В.* Идентичности и культурные границы // Идентичность и конфликт в постсоветских государствах. — М., 1997. — С 36–58.
10. *Уайт Л.* Понятие культуры // Антология исследований культуры. — С.Пб, 1997. — С. 27. — Т. 1.
11. *Чистов К.* Традиционные и «вторичные» формы культуры // Расы и народы. — М., 1975. — Вып. 5.
12. *Шихирев П.* Исследование социальной установки в США // Вопр. философии. — 1973. — № 2.